A DEMOKRÁCIA ÁLLAGROMLÁSA ÉS AZ AUTOKRATIZÁLÓDÁS ALTERNATÍVÁI

Megjegyzések Kis János rendszertipológiájához

Löffler Tibor

(SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék)

Tanulmány beérkezett: 2019. augusztus 8. – véglegesítve: 2019. augusztus 8.

(Kis János: Demokráciából Autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamika. Politikatudományi Szemle, XXVIII. évfolyam [2019] 1. szám, 45–74.)

Kis János filozófus – vitára szánt – tanulmányának kiindulópontja az, hogy Kornai János közgazdásznak a 2010-es választás után nyolc hónappal (sic!) tett merész kijelentését, miszerint „a *politikai formáció*, amelyben élünk, autokrácia”, annak ellenére igazolta az idő, hogy „nem minden komolyan vehető kutató ért egyet vele”, és az Orbán-rezsim „kritikusai közt *sincs konszenzus* abban, hogy 2010 után valóban autokrácia jött-e létre”.¹ Ennek ellenére mégis kijelenti, hogy „bár a Fidesz harmadik kormányzati ciklusának kezdetén a *politikatudomány konszenzus* mind erősebben hajlik az autokrácia-tézis elfogadására, az egyetértés még ma sem teljes”.²

Véleményem szerint az autokrácia-tézis Kis János általi igazolását megerősíteni hivatott konszenzus-tézis árnyékot vet az autokrácia-tézisre és megnehezíti igazolását: a mind erősebb politikatudományi konszenzusnak nem igazán látni jelét, de legalábbis Kis János elmulasztotta alátámasztani állítását. De még ha formálódna is konszenzus arról, hogy az Orbán-rezsim már autokrácia, abból nem következik egyenesen az, hogy aki napjainkban egyetért az autokrácia meglétével, az egyben egyetértene azzal is, hogy már 2011-ben autokrácia volt Magyarország.

AZ AUTOKRÁCIA-TÉZIS ZAVARAI

Az autokrácia-tézissel Kis János minden olyan koncepciót cáfolni igyekszik, amely megengedi azt, hogy az Orbán-rezsimet a demokráciával összekapcsol-

hassuk, a demokrácia fogalma által értelmezheessük: hibrid rezsím, illiberális demokrácia, plebiszciter vezérdemokrácia.

A hibrid rezsím koncepciója mellett legerőteljesebben Bozóki András politológus és Hegedűs Dániel tört lándzsát Magyarországon (Bozóki–Hegedűs, 2017), amire Kis János hivatkozik is.³ A szerzőpáros szerint: „az Orbán-rezsím csupán kialakulása első szakaszában – az alaptörvény 2011-es elfogadását követő két évben – volt leírható a demokrácia valamely *csökkentett értékű* fogalmával [...] A magyar rendszer az alaptörvény 2013-as negyedik módosítása, de legkésőbb a 2014-es választások óta a hibrid rezsimek közé tartozik, amelyek sem nem demokráciák, sem nem diktatúrák [...] Magyarország *jelenleg* két okból is a hibrid rezsimek sajátos, egyelemű 'halmazát' alkotja.” A politikai rendszerek típusaira és variánsaira vonatkozó rendszerezésükben az autokrácia a *hibrid rezsimek deformált variánsaiként* (versengő autokrácia, választási autokrácia, liberális autokrácia) jelenik meg, de nem derül ki, hogy mely variánsal azonosítható az Orbán-rezsím. Azt sem tisztázták, hogy az Orbán-rezsím első szakaszát a demokrácia melyik csökkentett értékű fogalmával vagy „deformált” változatával lehetne leírni, és miért, amely még a hibrid rezsím halmazán kívül van: populista demokrácia, plebiszcitárius demokrácia, vezérdemokrácia. Tanulmányuk rövidített angol nyelvű változatában (Bozóki–Hegedűs, 2018) csak egyszer említik az autokráciát, és a demokráciát inkább az autoritarizmussal és a diktatúrával ellenpontozzák, ami érthető, mert előtte Bozóki András egy olyan tipológiával állt elő (Bozóki, 2017), amelyben *az autokrácia fogalma nem játszik szerepet*: 1) Demokrácia: liberális demokráciák, többségi vagy konszenzusos változatban; 2) Hibrid rezsím: különféle, de az illiberális demokráciát és a kompetitív autoritarizmust egyaránt magába foglaló rezsimek csoportja; 3) Diktatúra: teljesen autoritárius (és?) totalitárius rezsimek. Ellenben vitatja Csillag Tamás és Szelényi Iván tipológiáját, amelyben a rezsimek a demokrácia és az autokrácia csoportjába kerülnek, azon belül pedig a liberális vagy illiberális alcsoportba: 1) Demokrácia: liberális demokrácia, illiberális demokrácia; 2) Autokrácia: (liberális) hibrid rezsím, (illiberális) diktatúra. A vita lényege az, hogy az illiberális demokráciát (Orbán-rezsím) a demokrácia csoportjába helyezhetjük-e vagy sem. Az, hogy a nem demokratikus rendszerek (Orbán-rezsím) mennyiben értelmezhetők az autokrácia fogalmával, nem vetődik fel. Mindezek ellenére Bozóki András felsorakozni látszik az autokrácia-tézis mögé. Bár a Csillag Tamással és Szelényi Ivánnal folytatott vitájának legújabb fordulójában (Bozóki, 2019) továbbra is tartja magát az illiberális demokráciára vonatkozó álláspontjához, az autokrácia már nagyobb szerepet játszik az Orbán-rezsím értelmezésében: Orbánt burkoltan *autokratikus vezetőnek* írja le, aki *autokratikus módszereket és narratívákat* alkalmaz, és azt írja, hogy az illiberális demokrácia fogalma segíti az *autokratikus vezetőket* abban, hogy amennyire csak lehetséges, leplezzék *autoritárius szándékaikat*, magáról a rezsímről pedig úgy fogalmaz, hogy az egy egyre inkább virágzó *autokratikus*

rezsím, amely a politikát autokratikusan monopolizálja. Ennek megfelelően lényegében túllép a Hegedűs Dániellel közös tanulmányán azzal, hogy egyértelműen a *liberális autokráciák* között helyezi el az Orbán-rezsímet: ahelyett hogy megpróbáljuk megérteni, hogy a magyar demokrácia miért illiberális, azt kell tanulmányoznunk, hogy *ezt az európai autokráciát mi teszi liberálissá.* 2011-ben még csak autoritarizmusról írt (Bozóki, 2011), egy *félig autoritárius* rendszerbe (semi-authoritarian regime) néhány hét és hónap alatt végrehajtott fordított átmenetről, alkotmányos puccsról (constitutional coup d'état), autoritárius tendenciákról és kihívásról, és megállapította, hogy még van remény demokratikus választásokra. Habár az *autokrácia fogalmát nem használta*, egy év múlva úgy idézte fel sorait (Bozóki, 2012), hogy Magyarország komoly *autokratikus fordulatot* vett, ám az autokráciát mégis úgy értelmezte, hogy a liberális demokráciát a *többségi uralom egy tönkrement (wrecked) változata* váltotta fel. 2016-ban azt írta, hogy az Orbán-rezsím a liberális demokráciától már 2010-ben elbúcsúzott, a rendszer gyorsan átcsúszott a „*többségi demokráciából*” az *illiberális demokráciába*, és 2014-ben már az illiberális demokrácián is túl volt: de 2016-ban versengő tekintélyelvű (competitive authoritarian) hibrid rezsimnek sem lehetne nevezni, hanem inkább *liberális autokráciának*... Nem sokkal később megerősítette ugyan, hogy már liberális autokrácia van (Bozóki, 2016b), de a 2010 utáni négy évet úgy árnyalta, hogy akkor „*még demokrácia*” volt, „ha fosztóképzős is – *defektes, irányított, illiberális* –, mert a kormány leváltható”, ám 2016-ban a rezsim már félúton van a *demokrácia és a diktatúra között*: bekerült „a szürke zónába, a *hibrid rezsim*ek közé, ahol legalább akkora az esély a szükségállapot bevezetésére, így az *önkényuralomra is, mint a szabad választásokra*”. Az autokrácia tehát vagy a hibrid rezsim variánsaként, vagy azt követő stációként, de mindenképpen tényként jelenik meg Bozóki András írásaiban.

Az autokráciát illetően a Kis János és Bozóki András felfogása közötti különbség fő okát abban látom, hogy Bozóki az autokráciát *uralmi formának*, míg Kis János egyrészt a demokráciával együtt a politikai rendszerek/berendezkedések *típusait* jelölő *tipológiai fogalomnak*, másrészt „a nem demokratikus rendszerek átfogó megnevezésére szolgáló” terminus technicusnak tekinti. A két fogalmi keret így óhatatlanul szüli a félreértéseket,⁴ és akkor lehetne közös nevezőre hozni őket, ha – Kis nyomán – az autokrácia átfogó kategóriáján, tehát a nem demokratikus rendszerek halmazán *belül* definiáljuk a – Bozóki szerinti – autokráciát, mint *különös uralmi formát*. Nem véletlen, hogy Kis Jánosnál az Orbán-rezsím autokrácián belüli fejlődési íve egy tipológiailag definiálatlan kezdeti szakasz után a *korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsim* (autoritarizmus) formájában jutott el eddigi vég- vagy csúcspontjához, míg Bozókinál az autoritárius stációt a liberális autokrácia követi.

Kis János hiába írja azt, hogy az *ő szóhasználatában* az autokrácia fogalmának *kevés köze* van a szó etimológiájához, mert nem tisztázza ezt a kevés közös vonást vagy jelleget, és eltekint attól, hogy a politikatudományban nagyon is él

az autokrácia etimologikus felfogása, azaz uralomként, *auto-kráciaként* való értelmezése, ami nagyban befolyásolhatja koncepciójának *befogadását*. A politológiai recepciót az is megnehezíti, hogy Giovanni Sartori Magyarországon is nagy hatású, de Kis János által ignorált demokráciaelméletében (Sartori, 1999) az övéhez nagyon hasonló, de kulcsfontosságú ponton radikálisan eltérő gondolatmenettel találkozunk.

AZ AUTOKRÁCIA-TÉZIS SARTORI DEMOKRÁCIAELMÉLETÉNEK FÉNYÉBEN

Ahogy Kis János szembeállítja a demokratikus és nem demokratikus (autokratikus) rendszereket, úgy Sartori megkülönbözteti a *kontrárius* és a *kontradiktórius* ellentétet. A kontrárius ellentétek között lehetségesek, míg a kontradiktórius ellentétek között (vagy-vagy) nem lehetségesek átmenetek (*tertium datur* vs *tertium non datur*), ezért a kontradiktórius ellentétek között *határok* húzhatók és húzandók. A diktatúra, az autoritarizmus és a totalitarizmus a demokrácia kontrárius ellentétei, ezért a demokrácia és a diktatúra, a demokrácia és az autoritarizmus, valamint a demokrácia és a totalitarizmus között minimum fogalmilag és hipotetikusan definiálható köztes variáns, amit Sartori a *demokratikus abszolutizmus*, a *demokratikus totalitarizmus* és a *tekintélyelvű demokrácia* fogalmaival érzékeltet. A demokrácia kontradiktórius, tehát határokkal és átmenetek nélkül megkülönböztető tagadása nála ugyanúgy, mint Kis Jánosnál: az *autokrácia*. A különbség az, hogy míg Kis János az autokráciát csak negációként (nem demokrácia), mint a különös nem demokratikus rezsimnek osztályát kezeli, addig Sartori definiálni is igyekszik az autokrácia lényegét, azaz az autokrácia fogalma alá rendelhető rezsimnek a demokráciával szemben értelmezett közös nevezőjét: „Az autokrácia *autoinvestitúra*, azaz valaki vagy *saját magát kiáltja ki vezetőnek*, vagy örökletes jogon lesz az [...] a demokrácia és az autokrácia közti ellentét a *hatalomba való beiktatás* és a *hatalom legitimációs elvében* van.”. Az autokráciát, folytatja Sartori, tulajdonként kezelt, „hitbizományba adott” hatalom jellemzi, amit visszavonhatatlanul birtokolnak *saját jogon*, és a *vezető önmagát ruházza fel* a parancsolás hatalmával. Minden olyan rendszer, amelyben *a vezető nem választások útján kerül a helyére*, nem demokrácia, mert „nem demokratikus *investitúrán* alapul” (Sartori, 1999: 110.). A választás mint *investitúra* Sartorinál *premissza*, Kis Jánosnál viszont elmosódik a jelentősége. Szerinte az „autokratikus áttörést” Orbánnak a 2010-es szabad és tiszta választásokon aratott győzelme tette lehetővé, ugyanakkor a 2014-es és 2018-as választást nem tárgyalja. Ha nem tévedek, azért, mert ha már 2011-től autokrácia van Magyarországon, a két választás *per definitionem* nem lehetett demokratikus, ezért nem is eredményezhetett demokratikus *investitúrát*...

Az autokrácia Sartori általi *szó szerinti* értelmezése nyomán tehát az Orbán-rezsim *nem autokrácia*, de ez nem jelenti azt, hogy Kis és Sartori koncepciója ne

lehetne közös nevezőre hozható, minthogy Sartori a premisszához (invesztitúra) *konklúziót* is rendel: „senki sem gyakorolhatja a hatalmat *feltételek és korlátok* nélkül”, ami a konstitucionalizmus kérdése, vagyis „azé az *államstrukturálási módé*, amely diffúzzá, korlátozottá, ellenőrzötté és felelőssé (az irányítottak igényeire fogékonnyá) teszi a hatalmat”. Ami tehát Sartorinál konklúzió, az Kis Jánosnál premissza, ezért jó okunk van arra gondolni, hogy Kisnél a 2014-es választás az autokratikus áttörés, az autokrácia kiépülése tézise miatt már *fogalmilag és elméletileg* megbukott: *törvényszerűen* autokratikus (autoriter) választásnak *kellett* lennie, amely mint ilyen, nem igényel különösebb elemzést. Sartori nyomán viszont – maradva Kis premisszájánál – *empirikus elemzést igénylő* kérdés fogalmazható meg: az autokratikus áttörés hogyan érintette a demokratikus invesztitúrát? Lehetséges, hogy demokratikus invesztitúrával maradt hatalmon Orbán azáltal, hogy az őrá szavazó állampolgárok a szavazataikkal *jóváhagyták* a Kis János és mások által autokráciának nevezett rendszer kiépítését? Beszélhetünk-e ezek után *autokratikus demokráciáról*? Avagy az, ami kiépülőben volt, mégsem autokrácia? De Sartori sem következetes, mert nem tárgyalja azt, ami Kisnél viszont fontos: a demokratikus invesztitúra utáni konstitucionalizmusnak, államstrukturálási módnak, azaz a hatalom feltételek és korlátok szerinti gyakorlásának a *sorvadása* mikor érhet el olyan pontot, amikor a demokratikus invesztitúra ellenére a rendszer mégiscsak autokráciának minősíthető.

Az „autokratikus demokrácia” vagy a szintén forgalomban levő „autoriter demokrácia” elméleti-fogalmi lehetőségét nemcsak Sartori alternatív terminusai (demokratikus abszolutizmus, demokratikus totalitarizmus, tekintélyelvű demokrácia) miatt érdemes megfontolni, hanem azért is, mert például Bozóki András 2005-ben és 2008-ban az ellenzéki, majd 2012-ben a hatalmon lévő Orbán Viktort Juan Peronnal, Franjo Tudjmannal és Vladimir Meciarral együtt azok közé sorolta, akik *autokratikus demokráciát* (sic!) támogatnak a liberális demokráciával szemben. (Bozóki, 2005; Bozóki, 2008; Bozóki, 2012b). Egy teljesen más megközelítésben viszont Fricz Tamás a Medgyessy-kormány gyakorlatából következtetett egy „demokratikus keretek között létrejövő politikai hegemonia, sőt autokrácia”, egy „autokratikus rendszer” veszélyére: „kiépülhet egy autokratikus, a *valódi erőviszonyokat* illetően nem demokratikus rendszer”, amelyben a politikai ellenfeleket nemcsak legyőzni akarják, hanem *kiiktatni, kiszorítani a politikai versenyből* (Fricz, 2006: 211. és 218–219.). Fricz Tamás felfogását a demokratikus *formák* közötti vagy mögötti *lényegi* autokratizmusról azért tartom megragadhatónak az „autokratikus demokrácia” Bozóki által használt fogalmával, mert egyrészt – éppen Kis Jánost idézve – ír a liberális demokrácia *intézményeinek kiüresedéséről*, tekintélyvesztéséről, másrészt az akkori magyar demokrácia tipizálásakor bevezeti a befogadó demokráciával szembeállított *kiszorító demokrácia* fogalmát: „A kiszorító demokráciákban [...] a mindenkori kormányzati erők az ellenzék visszaszorítására, jogaik és lehetőségeik nyirbálására törekcszenek; az új ciklusban egyfajta tabula

rasát hirdetnek meg és mindent újra kezdenek; abból indulnak ki, hogy ők a demokrácia védelmezői, forrásai, s ezért nem fogadnak el az ellenzékkel közös autoritásokat; a törvénykezésből és a döntéshozatalból minden erővel ki akarják zárni az ellenzékét, mindent önmaguk kívánnak eldönteni; s végül a *politikai verseny minden áron való megnyerése, a hatalom megőrzése* miatt nem hagyják érvényesülni a demokratikus normákat, mert azokat a politikai küzdelem eszközüvé süllyeszti”. (Fricz, 2006: 275. és 291.)

Ebben a megközelítésben viszont az a kérdés vetődik fel, hogy egy demokráciában mekkora mértékű és milyen természetű „kiszorításnak” kell végbemenie ahhoz, hogy a kiszorító demokrácia átcsapjon autokráciává.⁵

MIT KEZDJÜNK A 2010 ELŐTTI POLITIKAI ÁLLAPOTOKKAL?

A fentiek alapján egyetértek Pesti Sándorral abban, hogy „nincs túl sok értelme a különböző politikai rendszerek *mesterségesen konstruált* – ráadásul egyre szaporodó – kategóriákba gyömöszölésének, az egyébként más területeken is megfigyelhető (és olykor már kényszeresnek tűnő) modell-, tipológia-, index- és kritériumgyártásnak [...] ugyanis ez jobb esetben *erősen leegyszerűsíti*, rosszabb esetben pedig *kifejezetten eltorzítja* a hallatlanul bonyolult és összetett társadalmi-politikai valóságot” (Pesti, 2018: 90.). Ennek kézenfekvő bizonyítékát látom abban, hogy a Bozóki András és Hegedűs Dániel által is hivatkozott és az Orbán-rezsim kritikusai között nagy tekintélynek örvendő Freedom House 2002 után a demokratikus és jogállami normák megsértését nem diagnosztizálta. Ezért tanulságos lenne, ha az intézet a 2010 után alkalmazott új metodikával újraértékelné a korszak történéseit.

A demokrácia és az autokrácia közötti határ meghúzásakor Kis János szerint fontos különbséget tenni a *demokrácia állagromlása* és az autokrácia kiépülése között (56.). Számol annak lehetőségével is, amikor „a demokrácia *minősége hanyatlóban* van, a tendencia az autokrácia irányába mutat” (57.). Felfogása szerint „a politikai rezsimek *rangsora* a *tökéletes* demokrácia határesetétől a *tökéletes* autokrácia határesetéig terjed” (49.), lehetnek köztük „gyenge minőségű”, „rossz minőségű”, „különösen rossz minőségű”, „szokatlanul gyenge minőségű” vagy éppen „legrosszabb minőségű” rezsimek. Nem határozza meg azonban az „állagromlás” változatait, okait, tüneteit, noha láthatóan kiemelt jelentőséget tulajdonít a demokráciának az *autokrácia irányába mutató hanyatlásának* (57.). De mivel rendkívül realista megjegyzése szerint „a *létező demokráciák mindig csak bizonyos fokig demokratikusak*” (48.), és vannak kevésbé vagy legkevésbé demokratikus rezsimek is, elengedhetetlennek tartom a *legkevésbé demokratikus és/vagy legrosszabb minőségű demokráciák* akár hipotetikus rekonstrukcióját.⁶

Vizont még csak következtetni sem tudunk a tanulmányból arra, hogy milyen jellegű változások és intézkedések tettek volna legkevésbé demokratikus

és legrosszabb minőségű demokráciává az Orbán-rezsimet, anélkül, hogy autokratikus áttörésről beszélhetnénk. Ezért is problematikus, hogy Kis elvontan, konkrétumok nélkül szól a 2010-es kormányváltást megelőző állapotokról, ami azért is furcsa, mert az Antall-, a Boross- és az első Orbán-kormányokkal szemben egykoron megfogalmazott kritikák, köztük Kis Jánosé is, nagyon is harmonizálnak a tanulmányban foglaltakkal, ami alapján azt mondhatnánk, hogy az 1989–90-ben megszülető magyar demokrácia a jobboldali kormányok alatt, 2002-ig, autokratikus áttöréssel vagy *elfajzással* volt terhes: az akkor elterjedt szóhasználat szerint az MDF és a Fidesz arra törekedett, hogy „bebetonozza” hatalmát... Az antijobboldali (baloldali, liberális) kritikákban az első intő példák egyike volt a *banktörvény módosítása*, miáltal lehetővé vált 1991-ben Surányi Györgynek, a Nemzeti Bank elnökének *felváltása* Bod Péter Ákossal. Azonban Bod *lemondására kényszerítése* 1994-ben a kormányváltás után, hogy Surányit újra kinevezhessék, nem váltott ki kritikákat: a Bodra gyakorolt *politikai nyomás* a kormányváltás utáni *politikai tisztogatásokkal* egyetemben nem rendszeridegen (autokratikus) hatalomgyakorlási technikának, hanem egyfajta *demokratikus visszarendeződésnek*, a *normalitás* helyreállításának lett feltüntetve. Ha valóban voltak jobboldali autokratikus kilengések, amelyeket baloldali-liberális demokratizáció (normalizálás) követett, akkor Kis János koncepciója korlátos, mert nem számol olyan korábbi *autokratikus áttörési kísérletekkel* vagy *autokratikus kilengésekkel*, amelyek minimálisan legalább úgy megalapozták az általa tételezett autokratikus áttörést, hogy Orbán Viktort tanult autokratikus elődjei és saját korábbi hibáiból. Ha viszont Kis a Pesti Sándor által javasolt módszert – és akár a Freedom House megújult metodikáját – követve a *hatalmi viszonyoknak* Horn Gyula, Medgyessy Péter és – főleg – Gyurcsány Ferenc kormányzása alatti alakítását módszeres vizsgálat tárgyává tenné, talán az *autokratikus hatalomgyakorlás alternatív (baloldali-liberális) mintái* tárulnának fel számára.

A 2002 utáni állapotok értékeléséhez Kis Jánosnak érdemes lenne visszanyúlnia az általa 2000-ben elejtett szálhoz. Akkor kiállított láttelete szerint a harmadik magyar köztársaság a rendszerváltás *reakciójának* (sic!) időszakát élte, amikor is az 1989-ben teremtettk alkotmányos hagyományt *ellentámadás* érte, és egyre több ponton kezdték ki a jogállamot (Kis, 2000, 254.).

A 2002-es kormányváltás után minden addiginál nagyobb politikai tisztogatásokat hajtottak végre az új kormány által diszponált területeken. Támadásokat intéztek az új kormányzattól független intézmények ellen. A legfőbb ügyészt módszeres politikai nyomás alá helyezték rendszeres parlamenti interpellációkkal. A Központi Statisztikai Hivatal elnökét (Mellár Tamás), valamint a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének elnökét (Szász Károly) és az ő helyettesét jogellenesen mentették fel. Gyurcsány Ferenc egy fideszes „árnyékállam” hangoztatásával a közszolgálati szférának ment neki 2003-ban, majd bukása előtt a már Kovács Tamás s nem Polt Péter vezette ügyészséget vádolta meg Fideszt támogató politikai részrehajlással, és kijelentette, hogy

„nagyon határozottan, egyértelműen” fel fognak lépni ez ellen.⁷ A rendőrségnek és az igazságszolgáltatásnak a 2006-os politikai válság során és után mutatott magatartása a kormány beleegyező hallgatásával együtt pedig megrendítette a jogállamiságot. Az ellenzéki parlamenti képviselő megverését is felölölő törvénytelen rendőri brutalitásnak és annak kormányzati (nem) kezelésének, valamint az esetenként statáriálisnak tetsző – és nem jobboldali jogvédő szervezetek által is kifogásolt – bíraskodásnak az ad jelentőséget, hogy Kis János tanulmányában a NER fontos elemzési szempontja a jogon kívüli erőszak, a megfélemlítés és a retorziók...

Ha valóban volt fideszes árnyékállam, akkor Kis János téved abban, hogy „a NER-t megelőző, harmadik köztársaság” garanciális intézményeinek egy része „már a kizárólagos hatalomra törekvő politikai erő kormányra kerülés előtt” képes volt „védelmi funkciójának ellátására” (48.). Ez csak abban az esetben lehet igaz, ha például a Mellár- és a Szász-ügyet *autokratikus és jogellenes* jellegük ellenére éppenséggel a „védelmi funkció” helyreállításaként fogja fel. És ha a legnagyobb ellenzéki párt 2006-ban valóban puccskísérletet hajtott végre a köztársaság ellen, Kis Jánosnak újra kell gondolnia az autokratikus áttörés tézisének legalább annyiban, hogy – ezek szerint – a Fidesz egyszer már próbálkozott egy *erőszakos* áttöréssel, másrészt a Gyurcsány-kormány, a rendőrségnek és az igazságszolgáltatásnak az írott és íratlan jogállami normák megsértésével kellett megvédenie, s képes is volt megvédeni a demokráciát az autokratikus áttöréstől. Ebbe a képletbe természetesen beleférhet az is, hogy 2002 után olyan *kivételes állapot* alakult ki, amelyben az autokratikus áttörést autokratikus módszerekkel kellett megghiúsítani a demokrácia védelmében. Ámde, ha sem árnyékállam, sem puccskísérlet nem volt, akkor az erről szóló politikai ideológiák és narrációk alátámasztják az autokratikus hatalomgyakorlás baloldali-liberális mintáinak hipotézisét, ezért elméletileg nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy 2010 előtt a magyar demokrácia már *autokratikus irányba mutató minőségromlás*on ment keresztül.⁸ A kormányváltások utáni autokratikus kilengések miatt pedig az is kérdéses, hogy egyáltalán konszolidált demokrácia volt-e 2010 előtt.

Ahhoz tehát, hogy a magyar „modell” alapján, „a speciális magyar esetből kiindulva „általános elméletet” alkothasson (48.), Kis Jánosnak nem szabad beérnie Kornai János koncepciójának finomhangolásával, hanem – Kornaival ellentétben – reflektálnia kell a 2010 előtti empirikus politikai-közjogi valóságra is.

RENDSZERVÁLTÁS? MODELLVÁLTÁS?

A 2010 utáni változásoknak és konkrétan az Orbán-rezsimnek a megértését nagyon megnehezíti, hogy a nyilvános diskurzusokból hiányzik a nem pejoratív értelemben vett, és tudományos igényű (politológiai) *apologetika*, amely a de-

mokráciaelméletek alapján bizonyítaná vagy igazolná, hogy a rendszer demokratikus, illetve védené meg a rendszert a demokratizmusát kétségbe vonó vagy tagadó kritikáktól – és elméletektől. Kis János elméletében egyértelműen *anti-demokratikus rendszerváltás* ment végbe, de a *legrosszabb minőségű demokrácia* lehetőségének zárójelbe tételével eleve kizárja a *demokrácián belüli modellváltás* lehetőségét is. Elemzési stratégiáját alátámasztja az, hogy a rendszerkonform politikai apológiákból hiányzik a rendszernek a „több mint kormányváltás, kevesebb mint rendszerváltás” – Orbán Viktortól 1998-ból ismert – elve szerinti identifikálása is, amely alapján az Orbán-rezsim a 2002 előtti kurzus szerves folytatása és ezért értelemszerűen *modellváltásba* torkolló kiteljesedése lenne.

Kis a politikai *rendszereken* a politikai berendezkedés *típusait*, politikai rezsimeken pedig egy adott típus *instanciáit* vagy *altípusait* érti (48., 51.). A demokrácia és az autokrácia ennek megfelelően a politikai berendezkedés vagy politikai rendszer két ellentétes típusa, amelyek konkrét rezsimeket (instanciákat, altípusokat) foglalnak magukba. A rezsimeket konkrét országokhoz köti: az Egyesült Államok, Franciaország, stb. a demokrácia, míg Oroszország, Kína, stb. az autokrácia instanciái. Ez a tipológia azonban féloldalas: a demokráciának csak általános (típus) és konkrét (instanciák) szintjei vannak, míg az autokrácia esetében rekonstruálható egy *különös* szint is, mert Kis János az autokrácián belüli instanciákat képes az „inkább diktatórikus üzemmódban és nem diktatórikus üzemmódban működő autokráciák”, valamint az „autoritárius és totalitárius rendszerek” fogalmaival megkülönböztetni (48.). Ha jól értem, nála az Orbán-rezsim az autokrácia típusának (általános) egy olyan instanciája (konkrét), amelyet a nem diktatórikus üzemmódban működő autokráciák és az autoriter rendszerek (különös) csoportjába, s ráadásul azon belül a korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimek – ezek szerint – különös alcsoportjába („fajtájába”) sorol be (69.). A demokrácia típusáról azonban nem kapunk ilyen szofisztikált és cizellált képet, és a „demokratikus rendszertípusok” kifejezése, többes számban, a rendszertipológiát gyengítő fogalomzavarról árulkodik (48.).

Az Orbán-rezsim megértését, identifikálását és kategorizálását segítené, ha Kis János nem mondana le a demokrácia nagyon eltérő modellekkel szolgáló különös szintjének vizsgálatáról sem, és az Orbán-rezsimet a *legrosszabb minőségű demokráciák* mellett az általa „kétes státusú” *demokráciáknak* nevezett rezsimekkel, az illiberális, a delegatív, a fogyatékos, stb. demokráciákkal is tesztelné. (A kétes státusúak és a legrosszabb minőségűek kategória mennyiben fedti át egymást?) Kis János határozottan tagadja az illiberális demokrácia fogalmának érvényességét, amit azért furcsállok, mert a magyar alkotmánybíróság kilencvenes évekbeni gyakorlatát célzó *liberális* kritikájából nagyonis kiolvasható az illiberalizmus demokratikus kereteken belüli olyan értelmezése, amely – horribile dictu – rezonál Orbán Viktor aktuális ideológiai stratégiájával, a liberális és a *keresztény demokrácia* szembeállításával: az alkotmánybíróság álláspontja egy sor kérdésben „az európai liberális minimumon túl-

menő értelemben nem volt liberális”, növekvő szerepet kaptak a liberális szemlélettől idegen megfontolások”, és az ítélkezési tendenciát „nem a liberális, nem a szocialista, hanem a keresztény eszmerendszer” erkölcsi és politikai világképe fedte le (Kis, 2000: 243.).

A tanulmányból az derül ki, hogy az Orbán-rezsim az orosz, a kínai, az észak-koreai és az iráni rezsimmel együtt tagja az autokráciák halmazának, viszont nem tudni, hogy azon belül mely rezsimekkel alkotja a korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimek csoportját, melynek tisztázása egy politikatudományi konszenzus minimális feltétele lenne.

A demokrácia különös szintjén más jellegű elméleti kihívással szolgál Franciaország és az Egyesült Államok.

Franciaország tipikus és ráadásul idevágó példája annak, hogy egy-egy ország nem tekinthető feltétlenül csak egyedi instanciának a demokrácia típusán belül. Franciaországban 1958-ban markáns *modellváltást* hajtottak végre De Gaulle elnök vezérletével. A parlamentáris rendszert (negyedik köztársaság) olyan félelnöki rendszerrel (ötödik köztársaság) és úgy váltották fel (Ádám, 2007), hogy a negyedik köztársaság politikai és kormányzati válságokkal terhelt parlamentarizmusának hívei annak rendje s módja szerint *személyi uralommal, diktatúrával és cézárizmussal* vádolták meg De Gaulle-t, és az új rezsimet mindaddig *antidemokratikusnak* kezelte De Gaulle ellenzéke, amíg meg nem történt a hatalomváltás, az ellenzék hatalomra kerülése.

Az Egyesült Államok esetében nem húzható alkotmányos rend megváltoztatása miatti cezúra, de a hetvenes évekig a politikai demokrácia állaga, minősége – Kis János antiautokratikus mércéjével mérve is – nagyon rossz volt: a helyi politikai folyamatok „political boss”-ok általi antidemokratikus kontrolljától kezdve a gerrymandering rendszeres gyakorlatán át a feketékkel szemben a hatóságok támogatásával alkalmazott brutális választási visszaélésekig bezárólag. Az újabb feldolgozásokban a déli, volt rabszolgatartó államokról (Deep South) úgy írnak, mint amelyekben *autoritárius uralom* volt (Mickey, 2015), ami lényegében egy sajátos hibrid rendszert eredményezett az Egyesült Államokban.

Az amerikai párhuzam alapján az Orbán-rezsim legfeljebb a demokrácián belüli – akár nagymérvű – *minőségromlás* kifejeződése lehet, míg a francia analógia a demokrácián belüli – akár nagymérvű minőségromlással járó – *modellváltás* elméleti lehetőségét kínálja fel, ami azért is meggondolandó, mert idézett munkájában Fricz Tamás a kormányváltásokat eléggé meggyőzően *kis rendszerváltásokként* értelmezi.

AUTOKRATIKUS ÁTTÖRÉS ÉS KOMPETÍCIÓ

Kis János sémájában a Fidesz 2010-ben „szabad és tisztességes választásokon szerzett rendkívüli többséget” (47.), majd az Orbán-rezsim a 2018-as választá-

tással jut el a kiépült autokrácián belül egy *korlátozottan kompetitív* tekintélyuralmi rendszer fázisába (69.). Igaz ugyan, hogy többpártrendszer van, fejti ki Kis, tartanak választásokat, és a pártok versenyt folytatnak, de a választások már „csak részben szabadok, és egyáltalán nem tisztességesek”, és „tétjük már nem az, hogy nyer vagy veszít a kormányzó párt [Fidesz], csupán az, hogy legalább akkorát nyer-e, mint az előző alkalommal, vagy kevesebbet” (68.).

A korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rendszer tipológiailag fontos záró tézisével az a gond, hogy korábban a *választásos* autoritarizmus (többpárti választások vannak) és a *kompetitív* autoritarizmus (az eredmény nem dől el a választások előtt, attól függetlenül) fogalmainak tárgyalásáról lemond lényegében azért, mert – mint írja – az Orbán-rezsimről *már tudjuk*, hogy autokrácia, és a kérdés igazából az, hogy hol a határ az autokrácia és a demokrácia között... Csakhogy, ha az autokratikus áttöréssel beinduló változások *két választás* után *vezettek* egy korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsim kialakulásához, az egyes választásokat is górcső alá kell vennünk.

2014-ben a Fidesz újból nyert, megint kétharmados többséggel és győzelmét természetesen *demokratikus felhatalmazásként* értékelte. Kis szerint azonban „a választások *eredménye* a választási eljárás értékelésétől függetlenül semmit nem mond arról, hogy a vizsgált rezsim demokráciának tekinthető-e vagy sem” (53.), „a kisebbségbe szorult választási koalíciót [ellenzéket? – L. T.] a vereség ne fossa meg a következő választás megnyerésének *esélyétől*” (59.). A 2010-es *szabad és tisztességes* választások után tehát *részben szabad és egyáltalán nem tisztességes* választás követte? Kis János az autokratikus áttörés során megátadott intézmények közül a választási rendszert (alrezsim?) nem említi, csak annyit ír, ráadásul hipotetikusán, hogy az autokratikus áttörés után a kormánypárt „a választási szabályokat is a maga előnyére módosíthatja” (63.). Ellenzéki körökben ugyanakkor felvetődött a választások *bojkottja*, radikálisabb ellenzékiek pedig eleve *illegitimnek* tartották a választásokat, de az, hogy az EBESZ-jelentésben foglalt kritika nem tartalmazott olyan értékelést vagy utalást arra, hogy a választás félig szabad lett volna,⁹ a Freedom House pedig 2014-ben a *szabad* országok közé sorolta be Magyarországot, és *konzolidált demokráciaként* értékelte a magyar politikai rendszert,¹⁰ nem igazolja Kis felfogását. Ha mégis tartjuk magunkat az autokratikus áttörés téziséhez, akkor a következő ellentmondásokhoz jutunk: 1) az autokratikus áttörést követő választás *nem autokratikus/autoritárius választás* volt, mert a választási rendszer lehetővé tette a kormányváltást, csak a – Kis János szerint is – fragmentált ellenzék *nem volt képes élni a lehetőséggel*; 2) a kampány alatt és a megelőző években a magát demokratikusnak nevező ellenzék a választópolgárok számára világos, érthető és intenzív üzenetekben igyekezett bizonyítani, hogy az Orbán-rezsim autokratikus, diktatórikus és despotikus, és hogy a választás igazi tétje az autokrácia stb. kiépítésének megakadályozása; 3) a választópolgárok egy kritikus, a kor-

mányváltáshoz szükséges része azonban mindezek ellenére nem támogatta a „demokratikus ellenzék” által kínált demokratikus alternatívát.

Az MSZP–EGYÜTT–DK–PM–MLP-lista és az LMP együttesen 1560 220 antiautokratikus szavazatot kapott 2014-ben, míg 2010-ben az MSZP, az LMP és a Fidesz-ellenessége miatt ide sorolható MDF együttesen 1 511 199-et. A „demokratikus ellenzék” tehát egy tapodtat sem tudott előrébb lépni annak ellenére, hogy a Fidesz 441 512 szavazatot veszített négy év alatt. Az igazi támpont azonban 2006, amikor is az MSZP és az SZDSZ 2 688 317 antiautokratikus szavazatot könyvelhetett el. 2014-re tehát durván 1 100 000 antiautokratikus szavazót veszítettek 2006-hoz képest a „demokratikus ellenzék” pártjai, illetve elmondható, hogy az 1 100 000 elvesztett szavazóból annyit sem tudott visszacsábítani az „autokratikus” áttörés után, hogy az új választási rendszerben ne legyen meg a Fidesz 2/3-os parlamenti többsége. A 2018-as választási eredmények ennek fényében is értékelhetők: az MSZP–PM, az LMP és a DK összesen 1 395 291 antiautokratikus szavazatot kapott, tehát 2014-hez képest kevesebbet. Ha viszont ide soroljuk a Fidesszel totálisan szembefordult és a „demokratikus ellenzékkel” már kooperáló Jobbik 1 092 806 szavazatát, akkor az antiautokratikus szavazói blokk 2 488 099 szavazója állt a szemben a Fidesz–KDNP 2 824 551 szavazójával. Minél szűkebb a különbség, annál nehezebb eldönteni, hogy a „rendszer” billentette-e önmaga fel a mérleget, avagy az ellenzék saját hibái és gyengeségei miatt képtelen ledolgozni a hátrányát.

Az Orbán-rezsim választási rendszerével szembeni kritikákat is óvatosan kell kezelni. A második forduló erőteljesen bírálta megszüntetéséről¹¹ elmondható, amire Kis János nem tér ki, hogy 2014-ben a Fidesz az előző választási rendszer szabályai szerint is győzött volna, bár 2/3-os többséget nem szerzett volna. *A 2/3-os többséget azonban hiba lenne csak és kizárólag az új választási rendszer és általában az autokratikus áttörés számlájára írni.* A második forduló eltörlését általában azzal szokták támadni, hogy nem teszi lehetővé azt, hogy a második fordulóban az ellenzéki jelöltek összefogjanak és egymás javára viszszalépjenek a Fidesz–KDNP jelöltjeivel szemben, és ezáltal úgy győzzék le a kormánypártot, ahogy 1998-ban a Fidesz és az FKGP legyőzte az első forduló után még potenciális győztesnek tekinthető MSZP-t. A formállogika szabályai szerint ez igaz, egy politikailag realista megközelítésben azonban már nem. A parlamenti ellenzék *eleve nagyon polarizált* volt: a vesztes kormánypárt, az MSZP mellett az országgyűlésben helyet foglalt az LMP, amely 2010 előtt a kormányzó MSZP ellenzékének szerepét is felvállalta, és rendkívül kritikus volt az akkor fennálló rezsimmel szemben, valamint a „demokratikus ellenzék” által szélsőjobboldalinak, fasisztának vagy neonácinak tartott Jobbik. A második fordulóban minimum e három pártnak kellett volna visszaléptetni egymás javára a jelöltjeiket, ami az akkori Jobbikra tekintettel politikai képtelenség lett volna. A nációk nem léptek volna vissza, de a nációk javára sem. Egy LMP–MSZP kooperáció is rendkívül kétséges lett volna.

A 2010-es választás egy másik nagy tanulsága, hogy azt nem csak megnyerte egy – Kis János terminusával – demokráciaidegen párt, hanem a szavazatok 16,67 %-ával bejutott a parlamentbe a Kis által nem említett Jobbik, amely párt értékelésére Kis valószínűleg elégtelennek tartaná a „demokráciaidegen” kifejezést. Ráadásul a Jobbik már a 2009-es európai parlamenti választáson 427 773 szavazatot kapott (14,77%) úgy, hogy párhuzamosan a magát kifejezetten a Jobbikkal szemben pozicionáló SZDSZ-t 2,16% támogatta. Történt mindez annak ellenére, hogy az SZDSZ kampányának középpontjában az állt, hogy ki lesz a harmadik erő, az SZDSZ vagy a Jobbik (a Jobbik lett), és hogy szükség van 200 ezer + 1 szavazóra, de csak 62 527-t tudtak mozgósítani a demokrácia védelmében. A részletek azért fontosak, mert az SZDSZ 2009-ben a választóknak nyíltan és jól érthetően vázolta fel egy *autokratikus alternatíva* veszélyét, amely a liberális (antiautokratikus) szavazóbázisban sem lelt kellő fogadtatásra. De az autokratikus alternatíva veszélyének kommunikálása elkezdődött már az 1998-as kormányváltás után, végig kísérte a 2002-es választást (Fidesz–MIÉP-koalíció veszélye, a MIÉP a Fidesz rohamos tagja, Orbán egy Führer, akasztani fognak, stb.), és a 2010-es választást is jellemezte. Úgy ment végbe tehát az „autokratikus áttörés”, hogy a választók bő évtizede tudatában voltak, mert tudatosították bennük, hogy a Fidesz és általában a jobboldal autokratikus áttörésre készül... 2010-ben ennek tudatában választottak, az MSZP-től ennek tudatában fordított hátat közel másfél millió szavazó, míg az SZDSZ-től szinte mindenki.

Ha tehát ragaszkodunk az autokratikus áttörés koncepciójához, szembe kell néznünk azzal is, hogy az – ezek szerint – valamilyen mértékben *demokratikusan támogatott* volt 2010-ben és 2014-ben, illetve az antiautokratikus alternatíva nem nyert kellő demokratikus támogatottságot.

Úgy tűnik, hogy ahhoz, hogy Kis János az Orbán-rezsimet korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimként értelmezhesse, az ellenzék választási vereségeiért csak és kizárólag magát a rendszert okolja, csak hogy a végletes polarizáltság mellett az ellenzéknek a választási vereség miatti felelősségét is politikai elemzés tárgyává kell tenni. Olyan tényezőket, amelyeket nem lehet a rendszer számlájára írni: fragmentálódás, a pártszakadások és új pártok (DK, Párbeszéd Magyarorszáért) létrehozása, valamint Bajnai Gordonnak a politikai arénába lépése (Együtt 2014 mozgalom) miatt; a rendkívül népszerűtlen és megosztó Gyurcsány Ferenc előtérbe kerülése és egyre meghatározóbb szerepe; Bajnai Gordon és Mesterházy Attila rivalizálása a miniszterelnök-jelöltségért; pártközi konfliktusok megvívása a nyilvánosságban is; forradalomban és választási bojkottban való nyílt gondolkodás; külföldi politikai és gazdasági szereplők kormányra gyakorolt erőteljes és hatékony nyomásában való eltúlzott bizakodás stb. A 2014-es választás nem volt *eleve* megnyerhetetlen. (2012 nyarán az MSZP és a Fidesz támogatottsága megegyezett, a Fideszé tízéves mélypontot ért el.) A 2/3-os többség még a Fideszt is meglepte, szerintem

igazából szűk többségben reménykedtek. Ellenzéki körökben nem véletlenül számoltak olyan forgatókönyvvvel, hogy *választási vereség* esetén Orbán Viktor a Kovács Árpád vezette Költségvetési Tanács felhasználásával puccsolja meg az új kormányt, és folytattak nyilvános diskurzust arról, hogy *hatalomra kerülve* hogyan helyezhetik hatályon kívül az Alaptörvényt. Hasonlóan végig lehet zongorázni azt, ahogy 2018-ban az ellenzék önsorsrontó módon csökkentette választási esélyeit azzal együtt, hogy utólag tudott: a Fideszben nagyonis szorongtak a választás kimenetele miatt...

Utolsó mondatában Kis János reményét fejezte ki, hogy a vita magasabb szintjén arról lesz szó, hogy „mi különbözteti meg az autokrácia kiépülését a demokrácia állagromlásától”. Hozzászólásomban arra igyekeztem elsősorban rávilágítani, hogy a tételezett politikatudományi konszenzus érdekében már alapszinten, Kis tanulmányában és mások témába vágó elemzéseiben is tételen kellett volna foglalkozni ezzel a problémával – a demokrácia állagromlásával.

JEGYZETEK

- ¹ Itt és minden más idézetben a kiemelés tőlem – L. T.
- ² Maga Kornai János azt nyilatkozta 2016-ban, hogy „a politikatudomány művelői, a politikusok és a média munkatársai között *nincs konszenzus* sem a demokrácia, sem az autokrácia, sem a diktatúra értelmezésében. Teljes a fogalmi zűrzavar, nem is reménykedem, hogy ebben rendet lehetne teremteni”. *Bebetonozott hatalmak, autokráciák – és a magyar változat*. Farkas Zoltán interjúja Kornai Jánossal. *HVG. hu*, 2016. 12. 28. Bozóki András és Hegedűs Dániel is fontosnak tartotta leszögezni: „A 2010 óta Magyarországon létező politikai rendszer természetéről mindmáig *nem alakult ki konszenzus* a politikatudomány művelői körében”. Bozóki–Hegedűs (2017)
- ³ A továbbiakban Bozóki András autokrácia-felfogásának alakulását azért mutatom be részletesen, mert Kis János annak ellenére nem reflektál arra, hogy a politológusok közül jó ideje igazából Bozóki próbálkozik az autokrácia fogalmán keresztüli rendszerértelmezésre.
- ⁴ A vitákban a követendő *módszertani szigor* fontosságára figyelmeztet Körösenyi András tanulmánya is, amelyben a plebisziter vezérdemokrácia „nem a liberális demokrácia és az autokratikus diktatúra (vagy másképpen: zárt autokrácia) ideáltípusa közti lineáris tengelyen foglal el egy közbülső helyet, hanem *egy másik dimenzióban értelmezhető*” (Körösenyi, 2017: 9).
- ⁵ Máshol Fricz Tamás orosz és közép-ázsiai minták alapján az autokratikus személyi uralmat határozza meg: „demokratikus keretek között autokratikus gyakorlat érvényesül – miközben »ki-felé« igyekeznek ezt a működésmódot demokratikusnak feltüntetni. Ezen országok esetében tehát nem beszélhetünk arról, hogy ha intézmény és működésmód el is tér egymástól, akkor is csak »kísérletezésről«, a demokrácia ilyen és olyan formáinak változtatásáról van szó, hanem sok esetben – és persze eltérő mértékben – a demokráciából való kivonulás, a reautokratizáció folyamataról, vagy valamilyen köztes formáció [sic!] létrehozásáról”. (Fricz, 2012).
- ⁶ Ágh Attila, aki elfogadja az autokrácia-tézist, az írja, hogy „Az első két évtized bebizonyította, hogy az *elitdemokrácia nem konszolidálható Magyarországon*, mert belső ellentmondásai maguk-

ban hordozták a felbomlási folyamatot, a *kaotikus demokrácia* összeomlását és az autoriter rendszer kiépülését.” (Ágh, 2019: 15.).

- ⁷ Megorrolt Gyurcsányra a legfőbb ügyész. *Origo.hu*, 2009. március 22. Kovács Tamást 2006-ban választották meg legfőbb ügyésznek Polt Péter mandátumának lejárta után.
- ⁸ Szembe lehet vetni ezzel, hogy ennek ellenére demokratikus kompetíció folyt, és a Fidesz szabad és tisztességes választáson nyert rendkívüli többséget, de Gyurcsány Ferenc korábban kijelentette: „Le kell verni a jobboldalt. Az én feladatomban az, hogy ennek a politikai versengésnek irányt adjak, feladatokat szabjak, és azokat számon is kérjem, s ezt meg is teszem hezitálás nélkül.” *Népszabadság*, 2004. február 9.
- ⁹ <https://www.osce.org/odihr/elections/hungary/121098?download=true>
- ¹⁰ <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/hungary>
- ¹¹ Fábíán György választáspolitikológus politikailag abszolút semleges értékelése az volt másfél évtizeddel ezelőtt, hogy: „A két legutóbbi választás két forduló közötti eseményei nem csupán választástudományi, hanem politikai aspektusból is a *második forduló megszüntetése* mellett szólnak. A két forduló között tovább durvul az amúgy is durva kampány, ami nem kívánatos politikai jelenségekkel, következményekkel jár. Az első forduló egyértelműen tükrözi a választók akaratát, ez 2006-ban újólag bebizonyosodott. Ma már annak feltételei is megvannak a párt-szerkezet stabilabbá válásával, hogy a *pártok előrehozzák a választási szövetségek megkötését*, a korábbinál gyakrabban éljenek a *közös*, és különösen a *kapcsolt listák* lehetőségével, ami identitásukat, önállóságukat felmutatását sem kérdőjelezi meg.” (Fábíán, 2006: 127.).

IRODALOM

- Ádám Péter (2007): *Franciaország alkotmányos rendje és politikai intézményei*. Corvina Kiadó, 2007.
- Ágh Attila (2019): *A rendszerváltás terhe: A neoliberais-autoriter hibrid Magyarországon*. Preprint, 2019, február. https://www.researchgate.net/publication/331345963_A_rendszervaltas_terhe_A_neoliberalis-autoriter_hibrid_Magyarorszagon
- Bozóki András (2002): Politikai fordulat Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2002/1-2.
- Bozóki, András (2005): Consolidation or Second Revolution? The Politics of the New Right in Hungary. *Slovak Foreign Policy Affairs*, 2005, Spring.
- Bozóki, András (2008): Consolidation or Second Revolution? The Politics of the New Right in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 24(2): 191–231. June 2008. <https://doi.org/10.1080/13523270802003046>
- Bozóki, András (2011): *The Hungarian Shock: The Transition from Democracy?* <http://www.deliberatelyconsidered.com/2011/02/the-hungarian-shock-the-transition-from-democracy/>
- Bozóki, András (2012a): *The Crisis of Democracy in Hungary*, 2012. Heinrich Böll Stiftung. https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/Bozoki_The_Crisis_of_Democracy_in_Hungary.pdf
- Bozóki, András (2012 b): Populism as Elite Discourse in Hungary. In: Oxana Gaman–Golutvina–Andrey Klemeshev (eds.): *Political Elites in Old and New Democracies*. Emmanuel Kant Baltic Federal University Press, Kaliningrad, 345–358.

- Bozóki, András (2015) Broken democracy, predatory state, and nationalist populism. In: Peter Krasztev–Jon Van Til (eds.): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Central University Press, New York.
- Bozóki András (2016a): *Magyarország: liberális autokrácia*. <https://pcblogger.atlatszo.hu/2016/03/03/magyarorszag-liberalis-autokracia/> 2016.03.03.
- Bozóki András (2016b): Liberális autokrácia? *Élet és Irodalom*, 2016. március 11.
- Bozóki András (2016c): Magyarország félúton van a demokrácia és a diktatúra között. Bita Dániel és Pető Péter interjúja Bozóki Andrásal. *Nol.hu*, 2016. április 10.
- Bozóki, András (2016d): *Liberal autocracy? Regime Types and Hungary's Place in the Grey Zone* (Draft paper). Paper prepared for the 23rd International Conference of Europeanists. Panel Title: Integrating the Illiberal: Between European Hungary and Hungarian Europe. Double Tree by Hilton, Philadelphia, April 14–16. 2016.
- Bozóki András (2016e): Bozóki András válasza Benjamin Novak kérdésre: Experts agree Hungary is not a failed state. *Budapest Beacon*, 2016. február 6.
- Bozóki, András (2017a): Illiberal Democracy Belongs to the Hybrid Regimes. Reflections on Jeffrey C. Isaac's 'Illiberal Democracy'. *Public Seminar*, August 2, 2017.
- Bozóki, András (2019): The Shadows of 'Illiberal Democracy'. *Filodritto*, 2019. február 20. <https://www.filodritto.com/articoli/2019/02/the-shadows-of-illiberal-democracy.html>
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2017): Az Orbán-Rezsím értelmezései. *Mozgó Világ*, 2017/2. 3–21.
- Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018): An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 2018, Vol. 25, no. 7, 1173–1189. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1455664>
- Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtük el? Az átmenet „származékos” elméletei és tanulságai. *Politikatudományi Szemle*, 2016/2.
- Fábián György (2006): Két választás Európában. *Politikatudományi Szemle*, 2006/2–3.
- Fricz Tamás (2006): Az árok két oldalán. *A magyar demokrácia természetrajza*. XXI. Század Intézet, 2006.
- Fricz Tamás (2012): Kormányzati rendszerek Közép- és Kelet-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 2012/4.
- Kis János (2000): *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, 2000.
- Kis János (2019): Demokráciából Autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. *Politikatudományi Szemle*, 2019/1. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.1.45>
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsím: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2017/4.
- Mickey, Robert (2015): *Paths Out of Dixie: The Democratization of Authoritarian Enclaves in America's Deep South, 1944–1972*. Princeton University Press, 2015.
- Szabó Máté (2015): Az új autoritarizmus és a hibrid rendszerek kihívása a posztkommunista civil társadalom számára. *Civil Szemle*, 2015/4.
- Pesti Sándor (2018): Jog és politikai viszonya a 2010 utáni Magyarországon. *Kommentár*, 2018/1.